TRANSCENDENTINĖ LIEKANA ANTANO ŠKĖMOS APYSAKOJE „IZAOKAS“

Loreta Mačianskaitė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-2055 Vilnius, Lietuva

Šio straipsnio tikslas – atkreipti dėmesį į vieną paskutiniųjų Antano Škėmos tekstų – apysaką „Izaokas“, kuri praėjus daugiau kaip keturiasdešimčiai metų nuo sukūrimo atrodo įdomi ne tik dėl savitos meninių įvaizdžių sistemos, atviros erotikos bei lietuvių literatūrai nelabai būdingos brutalios kalbos (tokia įgavo pilietines teises mūsų literatūroje tik postmodernizmo įsigalėjimo laikais), bet ir dėl pačios temos bei istorinio konteksto.

Apysakos *Įvade* vaizduojama garsioji 1941 m. Kauno „Lietūkio“ garažo tragedija, kai, vokiečiams tiesiogiai nesikišant, kastuvėliais buvo nužudyti dešimtys beginklių žydų; šio įvykio nuotraukos apkeliavo pasaulio laikraščius ir pastaraisiais metais tapo pačiu dažniausiu užsienio žurnalistų argumentu įrodinėjant kolektyvinę lietuvių tautos kaltę.

Straipsnyje „Žydai ir lietuviai“ Tomas Venclova 1975 m. rašė, kad bandant suprasti, kas tuomet įvyko, galima pateikti galybę racionalių ir deterministinių paaiškinimų, bet iš esmės jie nieko neverti[1]. Lietuvių inteligentų sąmonėje ir spaudos puslapiuose lig šiol išlieka gyvybinga holokaustą ir sovietinį terorą priežasties ryšiais siejanti dviejų genocidų teorija[2], kuri neišsprendžia klausimo, o tik paaiškina psichologinę atmosferą.

Alvydas Dargis straipsnyje „Garsioji „Garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“ cituoja liudininko H. Žemelio prisiminimą, kaip viename pobūvyje greta sėdėjęs žmogus jam prisipažino 1941 m. Kauno „Lietūkio“ garaže mušęs žydus: **„Kodėl taip padarė, ir dabar nesuprantąs** (išryškinta – *L. M.*). Bet pirmosiomis karo dienomis jis, Lietuvos kariuomenės puskarininkis, dezertyravęs iš „liaudies kariuomenės“ ir už tai kalėjęs NKVD rūsiuose – parodė nuplėštus rankų nagus, įkaitinto lygintuvo žymę ant nugaros ir sulaužytą koją, būtų kiekvienam sutiktam Kauno žydui ištampęs gyslas, nes iš arti matė, kas suardė Lie-

[1] T. Venclova, *Vilties formos*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 131.

[2] I. Veisaitė, Lietvių-žydų dialogas jau yra prasidėjęs, *Lietuvos žydų žudynių byla* (sudarė Alfonas Eidintas), Vilnius: Vaga, 2001, p. 661.

tuvos kariuomenę, kas NKVD ir kalėjimo viršūnėse buvo įsitaisęs, kas jį kankino“…[3]

T. Venclova teigia, kad žmogžudystė lieka žmogžudyste, net jei ji yra kažkieno vieksmų išprovokuota[4], tautos garbės dalykas yra tokius faktus pripažinti ir apgailėti, o neturint normalios vyriausybės (rašyta 1978 m.) tai tampa inteligentijos pareiga[5]. Algirdas Julius Greimas buvimą inteligentu ar intelektualu apibūdina kaip etinę atsakomybę, kuriai pirmiausia turi angažuotis rašytojai, nes kūrėjo užduotis – nepaliaujamai siekti „gyvenimo patirtį paversti sąmoningu žmogaus būties suvokimu“[6].

Knygoje „Neparklupdyta mūza“ Vytautas Kubilius pastebi, kad karo metais Lietuvoje nebuvo sukurta žydų litvakų likimą apraudančių ir holokaustą smerkiančių meninių kūrinių, kaip Lenkijoje, kur Czesławas Miłoszas, Mieczysławas Jastrunas ir kiti poetai skelbė dramatiškus kūrinius pogrindyje išleistoje poezijos antologijoje[7]. Tačiau tyrinėtojas pripažįsta, kad holokaustas nebuvo pamirštas ir tapo nuolatine, perštinčia kultūrinės savimonės žaizda.

Šios temos interpretacijoje vyrauja solidarumo su kenčiaisiais raiška, apmąstomos žydų ir lietuvių likimų sankirtos mirties ir gyvybės akiratyje. Lyrikoje išpažįstama egzistencinė giminystė su genocido aukomis, kartais brėžiama riba tarp savęs ir tų, kurie yra susitepę žydų krauju, atsisakant žmogžudžius net laikyti savo tautos dalimi. Sovietmečio prozoje tokia pozicija paprastai sutapdavo su ideologiniu kanonu, pagal kurį miško broliai, vadinamieji banditai ar buržuaziniai nacionalistai, neišvengiamai karo metais dėvėjo baltą raištį ir dalyvavo egzekucijose.

Vytautas Kavolis išeivijos literatūrą ir rezistencinį sąjūdį vadina skirtingais atsakymo į tą pačią istorinę destrukciją būdais, pažymėdamas, kad poezijoje žmogaus atsakomybė buvo suvokiama kur kas universaliau. Jis rašo: „Lietuviška antinacinė rezistencija, gindama lietuvių interesus, mažai kreipė dėmesio į Lietuvos žydų naikinimą (žydų gelbėjimas buvo paliktas privačiai iniciatyvai), o tos rezistencijos dalyvis Stasys Yla savo paskutiniame pamoksle lietuvių buvusių politinių kalinių suvažiavime 1983 m. Chicagoje pasaulį suskirstė į dvi dalis: vienoje pusėje kilnūs, už savo tikėjimą visada švariomis rankomis kovoję lietuviai, kitoje – „žydų keršto moralė“ [8].

Šiame fone išsiskiria Algimanto Mackaus „Jurekas“, Jurgio Blekaičio „Vilniaus veidai sniege“ ir ypač 1960–1961 metais rašyta Antano Škėmos apysaka, dar vadinama ir romanu, „Izaokas“, kurioje ne tik pripažįstamas lietuvių dalyvavimo žydų žudyme faktas, bet vaizduojama pati pragaru virstanti tolesnė žudiko egzistencija.

---

[3] A. Dargis, Garsioji „Garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli, ibid, p. 613.

[4] Ibid., p. 147–148.

[5] T. Venclova, op. cit., p. 146.

[6] A. J. Greimas, Rašytojas ir moralė, *Iš arti ir iš toli*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 374.

[7] V. Kubilius, *Neparklupdyta mūza*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 79.

[8] V. Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 166–167.

„Izaokas“ pirmą kartą paskelbtas 1985 m. Čikagoje išleistų raštų trečiame tome[9], praėjus dvidešimt ketveriems metams po autoriaus žūties, ir pakartotinai išleistas Lietuvoje 1994 m. „Rinktinių raštų“ pirmame tome[10]. Literatūrologiniame diskurse lig šiol nėra išsamaus šio sudėtingo teksto tyrinėjimo, tačiau „Izaokas“ ne kartą, ypač pastaraisiais metais, susilaukia ypatingo dėmesio.

Šios srities pirmeiviais laikytini išeivijos kritikai Rimvydas Šilbajoris[11] ir Živilė Bilaišytė[12], analizavę paskutinio apysakos skyriaus draminį variantą – vienaveiksmę pjesę „Ataraxia“ (1961), kurią pats autorius laikęs „Izaoko“ kvintesencija[13]. Abu tyrinėtojai „Ataraxia“ interpretuoja kaip savarankišką veikalą ir nagrinėja jį atsietai nuo genetiškai pirmesnio prozos teksto – tad suprantama, kad daugelis „Izaoko“ idėjų ir meninių figūrų nepateko į jų analizės lauką. Liūtas Mockūnas straipsnyje „Antanas Škėma išeivijos vingiuose“ siekia išaiškinti apysakos pasaulėjautos kilmę ir ištakas, remdamasis prielaida, kad kūrinio dvasia, „prilygstanti tamsiesiems Celine ir Sartre veikalams“[14], neatsirado *ex nihilo*, o susiformavo rašytojo asmeniško sąlyčio su tuometiniu išeivijos gyvenimu dėka.

Lietuvoje bene pirmą kartą „Izaokas“ buvo aptartas Algimanto Bučo straipsnyje „Įžanga į Antano Škėmos pasaulį“[15], vėliau Jūratė Sprindytė įrašė „Izaoką“ į lietuvių apysakos kontekstą[16], o Dalia Čiočytė[17] susiejo šį ironija persunktą tekstą su literatūrine biblijos deformavimo tendencija, sykiu išryškindama A. Škėmos reiklumą žmogui, kaip religinio santykio dalyviui. 2001 m. VDU buvo apginta Viljolės Višomirskytės daktaro disertacija „Antano Škėmos teksto strategijos“[18], kurios paskutiniame skyriuje nagrinėjamas „Izaoko“ pasakotojo ir „užrašų“ statusas, psichinio ir lytinio tapatumo problema, keiksmažodžių vaidmuo ir perkeltinė kalba. Loreta Mačianskaitė straipsnyje „Trys Izaoko kalbinimai lietuvių literatūroje“ A. Škėmos tekstą analizuoja Icchoko Mero ir Sigito Parulskio kūrinių fone, siekdama išryškinti to paties biblinės aukos archetipo skirtingas menines projekcijas.

2002-aisiais A. Škėmos 90-mečio proga išleistame straipsnių rinkinyje[19] „Antanas Škėma: polilogas kultūrų sankirtose“ randame šviežiausią „Izaokui“ skirtą

---

[9] A. Škėma, *Raštai*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1985, t. 3.

[10] A. Škėma, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga, 1994, t. 1. Toliau bus cituojama iš šio leidinio nurodant tik citatos puslapį.

[11] R. Šilbajoris, Antanas Škėma, *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992.

[12] Ž. Bilaišytė, Antano Škėmos struktūros ir simboliai, *Metmenys*, 1979, Nr. 37.

[13] Žr. Komentarai, A. Škėma, op. cit, t. 2, p. 541.

[14] L. Mockūnas, Antanas Škėma išeivijos vingiuose, *Metmenys*, 1986, Nr. 51, p. 84.

[15] A. Bučys, Įžanga į Škėmos pasaulį, A. Škėma, op. cit., t. 1.

[16] J. Sprindytė, *Lietuvių apysaka,* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 222–223.

[17] D. Čiočytė, *Biblija lietuvių literatūroje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

[18] Tekstas neskelbtas. Žr.: Vijolė Višomirskytė, *Antano Škėmos teksto strategijos*, Kaunas: VDU, 2001.

[19] *Antanas Škėma: polilogas kultūrų sankirtose*, Kaunas: Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas, 2002.

tekstą – filosofo Algio Mickūno straipsnį „Literatūra, tikrovė, tiesa. Metodologiniai svarstymai“[20], kuriame ši apysaka apmąstoma pagal magiško virsmo logiką ir siejama su Artimųjų Rytų literatūros tradicija, atmetančia metafizinę interpretaciją. Profesoriaus pasiūlytas požiūris yra, be abejonės, labai įdomus, tačiau pats A. Škėmos įrašymas į Artimųjų Rytų tradiciją neargumentuotas ir bent šio straipsnio autorės neįtikina.

Rašytojo kūryba neegzistuoja tuščioje erdvėje, kurią interpretatorius gali užpildyti bet kokiu jam aktualiu intelektualiu turiniu, o yra neišvengiamai susijusi su to laikmečio sociokultūriniu ir literatūriniu kontekstu. Kaip teigia Rolandas Barthes'as: rašymas yra „kūrybos santykis su visuomene, socialinės paskirties transformuota literatūrinė kalba, savo žmogiška intencija pagauta forma ir tuo būdu susieta su didžiosiomis Istorijos krizėmis“[20].

A. Škėma niekuomet nesijautė atskirtas nuo lietuvių kultūrinės tradicijos; priešingai, jis kovojo su jos mitais ir stereotipais, siekė apmąstyti XX a. vidurio išeivio likimą universalių egzistencijos klausimų plotmėje.

Vienas iš tokių mitų – lietuvių nekaltumas žydų žudynėse – kaip tik ir demitologizuojamas apysakoje „Izaokas“, tačiau svarbiausias A. Škėmos tyrimo objektas yra pats nusikaltimo ir bausmės dialektinis sąryšis, žudymo impulso anatomija ir ta, pasak T. Venclovos, kiekviename nusikaltime slypinti „transcendentinė liekana“[21], kuri nepasiduoda racionaliam suvokimui.

Žydo žudiko vaidmeniui „Izaoko“ autorius parinko ne išgamą sadistą (tokie dažniausiai figūruoja sovietinėje šios tematikos literatūroje), o idealistą patriotą, jautriasielį menininką, kuris galėtų atstovauti nepriklausomos Lietuvos jauniausiai intelektualų kartai.

Kaip buvo minėta, apysakos *Įvade* vaizduojamas Kauno „Lietūkio“ garažo kiemas: tarp ropinėjančių žydų protagonistas Andrius Gluosnis, neseniai ištrūkęs iš NKVD kalėjimo, atpažįsta tardytoją Izaoką ir vokiečiams leidus nužudo jį kastuvėlio kirčiu į galvą.

Gluosnio paveikslas įkūnija reikšmes, priešingas bibliniam Abraomui: žudydamas žydą personažas tenkina asmeninį keršto troškimą, save pastatydamas Dievo vieton.

Įdomu, kad šį slaptą jo norą įvardija skepetuota bobulė, geraširdės lietuvės senolės karikatūra, – ji stiebiasi ant pirštų, kad geriau matytų kiemą, užkalbinta parodo „smulkų veidelį iš pasakų vaikams“ ir paskatina keršyti:

– „O! Dabar gi juosius. Ką?“ (p. 448)

Kiti lietuviai, stebintys veiksmą, taip pat nejaučia jokio gailesčio kankinamiems žydams; be žodžių pritardami egzekucijos „teisingumui“, jie nesąmoningai provokuoja emocijų proveržius:

„„Aš noriu stipriau“, ta pati išraiška jų veiduose, bestebint gaisrą ar potvynį, kaip patsai esi saugus“ (p. 448).

---

[20] R. Bartas, *Teksto malonumas*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 27–28.
[21] T. Venclova, op. cit., p. 147.

Verta prisiminti 1388 m. Didžiojo kunigaikščio Vytauto žydams suteiktą privilegiją, pagal kurią griežtai baudžiamas krikščionis, neatėjęs padėti pagalbos besišaukiančiam kaimynui žydui[22]. T. Venclova komentuodamas „Lietūkio“ tragediją rašo: „Žydai Vytauto prospekte šaukėsi pagalbos. Jų žuvimą stebėjo žioplių minia. Dauguma asmenų toje minioje laikė save krikščionimis. Jiems nė į galvą neatėjo, kad jie įžeidžia ne tik Kristų, bet ir Vytautą, kurio vardu vadinasi prospektas…“[23]

Įvado skyriuje ironiškai sugretinama kraujo trokštanti saugi stebėtojų minia ir kapinių vaizdas anoje gatvės pusėje, kur buvo kapinės su žuvusių lakūnų paminklais: „Propeleriai įbesti lyg kryžiai, ir ant jų kabojo seniai nuvytusios gėlės. Jas nedrąsiai keitė bolševikmetyje, bet dabar, vokiečiams įsiveržus, pamiršo“ (p. 447).

Tęsdami T. Venclovos mintį, galime sakyti, kad A. Škėmos apysakoje vokiečiams pataikaujantis lietuvių elgesys įžeidžia ne tik Vytautą, bet ir nacionalinius didvyrius Darių ir Girėną, pamirštus miniai sulaukus naujų herojų, kurių įvaizdis tautos sąmonėje buvo siejamas su *Lituanicos* žūtimi.

A. Škėma dekonstruoja nepriklausomos Lietuvos „aukso amžiaus“ kultūros mitą, traktuodamas ją kaip nebrandžią ir stokojančią baimės bei gėdos mechanizmų, kurie, pasak Jurijaus Lotmano, saugo visuomenę nuo masinės psichozės ir kontroliuoja prigimties impulsus[24]. Lietuviškasis patriotizmas demaskuojamas kaip vaikiška simbolių sistema be istorinės savimonės ir asmeninio moralinio ir pilietinio įsipareigojimo.

Dramoje „Ataraxia“ Gluosnis apibūdinamas kaip lietuvis nacionalistas, kurio „nacionalizmas, jo įsitikinimu siekęs Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laikus, leido jam pasirinkti nacizmą“[25]; „Izaoke“ neužsimenama apie pagrindinio veikėjo simpatijas nacizmui, pabrėžiama neseniai iš kalėjimo išėjusio personažo nestabili psichinė būsena, „prasti nervai“, emocinė priklausomybė nuo kitų žmonių nuomonės.

Leksinės semantikos studijoje „Apie pyktį“ A. J. Greimas rašo, kad kerštas, kaip veiksmo subjekto naratyvinė programa, susiformuoja atsiradus galėjimui veikti, o šios kompetencijos delegavimas sukuria adresantą-sprendėją ir paverčia kerštą teisingumu[26].

Įvado pasakotojas nesmerkia iškankinto intelektualo Gluosnio, kuris greičiau laikytinas tragišku herojumi, o nukreipia kaltinantį žvilgsnį į kerštą kurstantį stebėtojų „chorą“, eilinius Vytauto prospekto praeivius, tokius kaip skepetuota bobulė ar gatvės vaikiščiai, mušantys kojomis į esesininkų maršo taktą.

Eseistikoje A. Škėma yra ne kartą piktinęsis patogia miesčioniška filosofija ir „taikomąja“ morale, kuri bene aštriausiai išjuokiama straipsnyje „Lietuvių tremties literatūros mirtis“: „Milijonai sunaikintųjų gazo kamerose (su kokiu pasiten-

---

[22] Ibid., p. 132.

[23] Ibid.

[24] Žr. Юрий Лотман, Охота за ведъмами. Семиотика страха, *Sign Systems studies*, 1998, No. 26, p. 61–80.

[25] A. Škėma, op. cit., t. 2, p. 270.

[26] A. J. Greimas, *Semiotika,* Vilnius: Mintis, 1989, p. 378–379.

kinimo juoku buvo priimtos žydiškos dailininkų pavardės, PLB seimo metu kultūrininkų susirinkime, vienam dailininkui jas becituojant), žuvę nuo bombų, bado, milijonai išniokotų kūnų, sulamdytų, plokščių, išsprogusiomis akimis, milijonai invalidų, išprotėjusių – geto gyventojams tėra neestetiška, juos įžeidžianti realybė. Tegul mikroorganizmai ryja vienas antrą, esu laimingas pats neprarytas ar kitą prarijęs“[27].

Literatūrinėje kūryboje, o ypač „Izaoke“, A. Škėma nebijojo įžeisti skaitytojų teksto nešvankybėmis ar keiksmažodžiais, priešingai, šoko reakcija buvo sąmoningai provokuojama, tiesa, sutelkiant dėmesį ne į pačius istorinių kataklizmų siaubus, o į jų destruktyvų poveikį žmogaus psichikai ir skausmą kaip į pagrindinį krizės asmenybės jausmą.

Studijoje „Nužemintųjų generacija“ V. Kavolis apibrėžia Algimanto Mackaus, Liūnės Sutemos, Jono Meko kartą, kuriai jis priskiria ir amžiumi vyresnį Antaną Škėmą pagal dvidešimtojo amžiaus sąmonei būdingą egzistencijos pagrindų sampratą: „skauda, taigi esu. Kitų likimas man skauda, taigi esu ir jiems“[28].

A. Škėmos skausmą dėl holokausto aukų atpažįstame pačiame *Įvado* diskurso konstravime: trečiojo asmens pasakojimą apie žydų žudymą papildo iškilmingi eiliuoti tekstai, stilizuoti pagal *Išėjimo* knygą:

Jie įbrido į Raudonąją jūrą.
Pažadėtoji žemė buvo anapus

D. Čiočytė „Izaoko“ pasakotojo santykį su vaizduojamu veiksmu nusako kaip egzistencinę neviltį, su kuria siejamas *mirties vandens* įvaizdžio, itin svarbaus Biblijos įvaizdžių struktūrai, demoniškas variantas. Apysakoje neigiama Dievo gelbstimojo įsiterpimo galimybė (plg.: Viešpats išgelbėjo aną dieną Izraelį iš Egiptiečių rankų“ – *Iš 14, 30*), žydai per savo kraujo jūrą (*mirties vandenį)* keliauja į mirties „Pažadėtąją žemę“[29].

Apysakos protagonistas nereflektuoja XX a. viduryje žydų tautą ištikusios tragedijos, tačiau jis skaudžiai išgyvena kitas beprasmes Antrojo pasaulinio karo žudynes netikėdamas, kad aukų laukia „transcendentinis atlygis“ kitame pasaulyje[30]: „Kokiomis siūlėmis bus susiūtos visos skylės, o gal teliks duobės, švelnia oda aptrauktos kaip po Hiroshimos bombardavimo“… (p. 457)

Visgi didžiausias Gluosnio skausmas kyla ne iš globalinių, o itin asmeninių priežasčių: žydo nužudymo kaltė dvidešimt metų tūno pasąmonės tamsoje, laipsniškai ardydama asmenybę, kol galiausiai perauga į persekiojimo maniją ir atveda herojų į kalėjimą primenantį *Queen's Country* beprotnamį.

Apysakos tekstas, išskyrus *Įvadą,* sumodeliuotas kaip pagrindinio veikėjo užrašai, reikalingi psichiatrinės ligoninės archyvui. „Užrašai“ pradedami prisiminimu apie eilinį nykų rytą, kai Gluosnis netikėtai gauna kvietimą atvykti į poezijos

[27] A. Škėma, op. cit., t. 2, p. 433.
[28] V. Kavolis, op. cit., p. 117.
[29] D. Čiočytė, op. cit., p. 218.
[30] Ibid., 217.

rečitalį Čikagoje ir paslaptingą laišką (kaip vėliau sužinosime, su Gluosnio gyvenamojo rajono Bruklino antspaudu, t. y. gal net sau pačiam išsiųstą), kuriame tėra baltas popieriaus lakštas su vieninteliu žodžiu IZAOKAS. Nužudyto žydo prisiminimas išlaisvina pasąmonės demonus, ir personažą užvaldo nuo šiol nė akimirkai jo nepaleidžianti psichologinė ir metafizinė baimė: „Čia, Amerikoje, esama išsigelbėjusių žydų, dingtelėjo mintis. Labai seniai jis žuvo ir dabar prisikėlė iš mirusiųjų. „Kirtis švarus“ – buvo didelis melas, metafizinis melas. O jei Izaokas tebegyvas, jei jis amžinai tebegyvas, ir mudu esame perkelti į sekantį pragaro ratą?“ (p. 457).

Epizodai iki beprotnamio išlaiko bent minimalų ryšį su galima tikrove: prasigėręs aktorius važiuoja į Čikagą dalyvauti poezijos vakare, sužino, kad buvusi mylimoji Živilė nuplagiavo jo skaitymo manierą; vieši pas ponią Julę; Niujorke aplanko modernaus meno muziejų, Centriniame parke sutinka savo buvusį bendradarbį; mylisi su Živile purviname negrų rajono kambaryje. Nuo 8-ojo skyriaus kasdienybės logika nustoja galios: Gluosnis sakosi nebeskiriąs sapno ir tikrovės, ir tai, kas vyksta tarp jo ir ligoninėje sutikto Izaoko, turėtų būti suprantama kaip pasąmonės sukelti reginiai.

Queen's Country ligoninės gydymo terapija remiasi įvykių dirbtinio pakartojimo metodu: Gluosnis ir nežinia iš kur atsiradęs Izaokas pilkųjų ponų yra verčiami paeiliui kankinti vienas kitą. Abu personažai nepajėgia tiksliai prisiminti kankinimo detalių ir, užuot paklusę svetimai valiai, nužudo prižiūrėtoją ir puola vienas kitam į glėbį.

Apysakos ir dramos „Ataraxia“ pabaigą literatūros kritikai aiškina skirtingai: A. Bučys kalba apie metafizinėj plotmėj pateiktą teigiamą atsakymą[31], R. Šilbajoriui – tai viltis, glūdinti „galimybėje budelio ir aukos bendro veiksmo prieš tą Kažką, Likimą ar bevardę jėgą, valdančią pasaulį kaip beprotnamį“[32], Ž. Bilaišytė akcentuoja ironiją, persmelkusią finalinę homoseksualios meilės sceną ir veikėjų sprendimų ribotumą[33]. D. Čiočytė mini biblinės poezijos parodijavimą ir komiškus įvaizdžius[34].

A. Mickūno nuomone, prižiūrėtojo nužudymu išreiškiamas Artimųjų Rytų tradicijos nepakantumas sekuliarinei apšvietai, mėginančiai „mokslo būdu išlaisvinti žmogų nuo žodinių burtų, nuo literatūros sukurtų obsesijų ir gal net tradicijos, kurioje laisvas pasirinkimas yra neįmanomas“[35].

Mūsų požiūriu, beprotnamis apysakoje nėra gydymo įstaiga, o pragaro simbolis, tiksliau, n-tasis pragaro ratas, kuriame budeliui tenka patirti savo buvusios aukos kančias. Prisimintina, kad garažo kieme mirčiai pasmerktas Izaokas žadėjo Gluosniui susitikimą pragare, o į repliką, kad jie jau ten esą, atsakė: „Tik – kitame rate. Kartu su Kainu. Beje, istorija apie Kainą ir Abelį sufalsifikuota. Tebuvo du Kainai“ (p. 450).

---

[31] A. Bučys, ibid., p. 27.
[32] R. Šilbajoris, ibid., p. 27.
[33] Ž. Bilaišytė, ibid., p. 77–78.
[34] D. Čiočytė, op. cit., p. 210.
[35] L. Mockūnas, ibid., p. 17.

Devyni užrašų skyriai atitinka 9 pragaro ratus, kuriuos perėjęs personažas neva pasiekia aukščiausiąją palaimą, kurios „nemainytų į bet kokį rojų“. Ši laimė trumpalaikė, nes už patarnautojo nužudymą laukia mirties ritualas: specialūs raminamieji vaistai ir deganti krosnis – krematoriumas (aliuzija į žydų krematoriumus koncentracijos stovyklose). Gluosnis nemąsto apie tai, kad jis pakartojo Kaino istoriją – smurtas buvo nukreiptas ne į konkretų asmenį, o į pasaulio prievartos dėsnį, verčiantį žmogų laisva valia pasielgti taip, kaip jis nenori ir kam prieštarauja jo vertybių sistema.

Atitikmenys tarp beprotnamio epizodų ir *Įvado* skyrių leidžia geriau suprasti giluminę kūrinio idėją. Beprotnamio prižiūrėtojas ironiškai vadinamas „aukštesniąja būtybe“ (p. 498); vokietis žiūri su „tobulesnės rasės patyčia“ (p. 451); negro „dieviškai išblizgintas batas“ dubliuoja esesininko išblizgintus batus (p. 449). „Lyriška pirmojo veiksmo scena“, prasidėjusi garažo kieme pagal vokiečio akordeono akompanimentą, užsibaigia beprotnamio palatoje, kai aplink nužudytą prižiūrėtoją teatriškai išdėliojamos žvakės, imituojant operos „Tosca“ scenovaizdį.

Patekęs į beprotnamį su pinučių langais Gluosnis atsiduria panašioje padėtyje kaip šiukšles renkantys ir keliais šliaužiojantys žydai. Jie palyginami su kaulų laukiančiais šunimis, kai išgirdę maršo garsus pakelia galvas (p. 450); ligoninėje keturiomis ropojantis Gluosnis ieško šlepečių ir pakelia galvą, kai negras jam įspiria sakydamas, kad „čia draudžiama vaizduoti šunis“ (p. 497).

Transformuotas šuns motyvas pasikartoja ir pirmame užrašų skyriuje, kai Gluosnis spokso į litografiją, vaizduojančią juodą vilką, kuris kaukia į delčią kaip į nepasiekiamą Dievą.

Pagal numanomą autoriaus koncepciją, pasaulis, kuriame egzistuoja NKVD kalėjimai, genocidas ir kitos prievartos formos, prilygsta pragarui ir tikėjimas neturi jokios vertės.

Gluosnis prisipažįsta kažkada žinojęs tokias abstraktybes, kaip artimo meilė ar gerasis Dievulis visuose pavidaluose (p. 454), tačiau dabar jis tegali tyčiotis iš religijos dogmų, ironiškai konstatuodamas egzistencijos beprasmiškumą. Apysakos personažų požiūriu pasaulio žiaurumas buvo nesuprantamas ir laikų pradžioje, kai Dievo atstumtas Kainas nužudė brolį ar Abraomas, vykdydamas Jo valią, iškėlė peilį virš mylimo sūnaus. A. Škėmos sampratoje Dievuje gėris ir blogis nėra išskirti, todėl žmogaus likimas yra absurdiškas iš esmės ir sąlygotas prigimties, dėl kurios jis nėra atsakingas.

Chirurgas mėgėjas Izaokas, dvidešimt metų ilgėjęsis Gluosnio rankų, lygina save su bibliniu protėviu, norėjusiu papjauti savo sūnų ant aukuro (p. 511). Ši paralelė kvestionuoja Senojo Testamento Abraomo, „tikėjimo riterio“, sampratą: gal biblinis protėvis buvo tiesiog sadistas, o gal sadistas yra pats Dievas, besimėgaujantis žmonių kančiomis?

Mazochistiniam Izaoko variantui apysakoje atstovauja Gluosnio palatos kaimynas Štolcas, save vadinantis Paaukotuoju, bet taip ir nesulaukiantis egzekucijos. Desperatišku Štolco klausimu, kodėl buvo nužudytas prižiūrėtojas, o ne jis, bei nenutrūkstamomis dejonėmis ir užsibaigia apysakos tekstas.

Protagonisto paveiksle kryžiuojasi abiejų biblinių personažų archetipai: *Įvade* Gluosnis asocijuojamas su Abraomu, besirengiančiu paaukoti sūnų; pagrindinia-

me pasakojime jis tapatinamas su nepaaukotu Izaoku, kurio mirtis buvo „metafizinis melas“, kaip ir nesulaukta bausmė, kurios Gluosnis jaučiasi nusipelnęs:

„Toks yra ieškojimas
žmogus eina ir negali surasti
Izaokai, sūnau Abraomo,
Kur padėjai aukurą savo kaklui?“ (p. 473)

„Semantinėje kaltumo analizėje“ Paulis Ricoueras aiškina, kad subjektyvaus pobūdžio kaltė, skirtingai nuo daug archajiškesnių sutepties bei nuodėmės įvaizdžių, priklausančių religinei sąmonei, tai – susidvejinusios sąmonės savęs sekimas, savęs apkaltinimas ir savęs pasmerkimas; kur kas intymesnė kaltumo simbolika naštos ir graužaties metaforomis kalba apie egzistencijos plotmėje patirtą žalą[36].

Paprastai lietuvių rašytojų tekstuose priešų žudymas siejamas su lygiavine nuodėme ir kolektyviniu atleidimu, kurią bendrijai garantuoja jos išpažįstamas aukščiausias religinis autoritetas. A. Škėmos apysakoje, priešingai – kaltė vaizduojama kaip interiorizuotas blogis, vidinis teismas, skelbiantis nuosprendį ir skiriantis bausmę. Religinio santykio nutraukimas Gluosnio kaltę padaro amžiams neatleidžiamą: pasmerkimas tampa prakeikimu.

Veikėjo kūno deformacijos yra susijusios su individualios kaltės simbolika: didžiulį pilvą Gluosnis „paveldi“ iš pilvotojo esesininko akordeonisto, nuolat skaudantys raumenys „išaugo“ prieš dvidešimt metų žudyti iškeltos rankos įtampą, išnykęs smakras primena Gluosnio eilėraščio Izaoką, netekusį aukuro savo kaklui.

Apysakoje „Izaokas“ neminimi ideologiniai patrioto Gluosnio ir NKVD tardytojo prieštaravimai. Žudymui ar kankinimui sugundo pats kūnas: sadistas Izaokas beprotnamyje prisipažįsta ir dabar jaučiąs Gluosnio kraujo – gyvybės – pulsavimą rankose (p. 511); garažo kieme Gluosnis negalvoja apie jokius kovos su bolševizmu motyvus – mėlynos, adatomis subadytos rankos šaukiasi keršto. Po dvidešimties metų veikėjas nepajėgia pakartoti nužudymo: „sudribęs nuolankume“ Izaoko kūnas ir gumą primenantis randas viršugalvyje sustingdo kirčiui iškeltas Gluosnio rankas: „Kažkas prisuko prie gyvų pečių dvi gipsines nuolaužas. Jos nebeturėjo raumenų, jose nepulsavo kraujas, nuolaužos buvo bepirštės ir nelanksčios“ (p. 514).

Pagal apysakos logiką pirminio blogio priežastis įrašyta pačiame žmogaus kūne, nusikaltimo galimybė slypi prigimtyje, kultūros nuslopintuose sadomazochistiniuose praduose, kurie tam tikromis aplinkybėmis neišvengiamai iškyla į dienos šviesą. Keršto ir prievartos pradai įžvelgiami net stipriausioje vyro ir moters meilėje, kuri gali įgyti neapykantos ir žūtbūtinės kovos formas.

Pirmajame „Užrašų“ skyriuje dėl mylimosios išdavystės besikankinantis Gluosnis mintyse mėgaujasi sadistiniu vaizdeliu: kaip ypatingai skaudžios rajos skruzdėlės graužia Živilės išeinamosios žarnos gleivinę (p. 453). Skruzdėlės figūra „atkelia-

[36] P. Ricouer, *Egzistencija ir hermeneutika*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 116.

vo“ iš *Įvado*, kur žydų surinktų šiukšlių krūva vadinama žmogaus ūgio skruzdėlynu, kurią supylė „naujoji termitų generacija“.

Meilės Živilei ir Izaoko ieškojimo izotopijos nuolat persikryžiuoja ir susilieja beprotnamio epizode, kai jauno žydo paklaustas, ar norėtų užmušti Izaoką, Gluosnis nenustemba, pripažindamas, kad galvodamas apie Živilę jis gal sprendė ir Izaoko likimą (p. 490).

Gluosnio jausmas Živilei primena apsėdimą, jo nusivylimas mylimąja perauga į paskutinę A. J. Greimo aprašytos pykčio sintagmos fazę – kerštą, kuris pirmiausia yra „kančios pusiausvyros atstatymas tarp priešiškų subjektų“[37].

Apysakos pabaigoje, kai Gluosnis su Izaoku, nužudę prižiūrėtoją, džiūgaudami bučiuojasi, vėl pasirodo veikėja iš *Įvado*: „Štai ir atkeršijai, vaikeli“, skepetuota bobulė buvo laiminga ir nereikalaujanti“ (p. 517).

Bobulė veikia ir kituose apysakos fragmentuose: Gluosnio sapne legendinė Živilė giriasi skepetuotai kaimynei, kad neįsileido Gluosnio (p. 453); ji šmėkšteli personažo sąmonėje, kai ponios Julės rezidencijoje jis po nepavykusio lytinio akto klausia savo neatsakomųjų klausimų, laukdamas kitoje upės pusėje pasirodant Izaoko.

Bobulės figūra supina nelaimingos meilės ir Izaoko ieškojimo linijas ir leidžia interpretuoti beprotnamio prižiūrėtojo nužudymą kaip keršto „nuaistrinimą“ ir įsivaizduojamą teisingumo atkūrimą.

Egzaltuotą pergalę prieš pasaulio blogį demistifikuoja rasistinė izotopija, užčiuopiama ankstesnių skyrių diskurse. Juodaodis prižiūrėtojas, oksiumoroniškai pavadintas misteriu Whitu, lyginamas su „žmogiškąja pantera“ ar ramia beždžione; Bruklino likerštorės savininkas Gluosniui panašus į sužmogėjusią amebą. Gluosnis patiria nokautą, išgirdęs pasakojimą apie Živilės naujausią meilužį – „fascionuojantį negrą“, kurį Živilė lygina su buvusiu mylimuoju pastarojo nenaudai.

Nevienareikšmėje apysakos pabaigoje galima įžvelgti pavydo ir užslopinto keršto motyvą, kuris personažų surastą išeitį iš „aukos – budelio“ aklavietės paverčia tikru farsu.

A. Škėmos sukurtame semantiniame universume opozicija „sava – svetima“ galioja ne tik uždaroje nacionalinėje kultūroje, atsiribojančioje nuo nesuprantamos žydų tradicijos, bet ir multikultūriniame naujajame pasaulyje, kur linkstama demonizuoti juodaodžius savo ruožtu nekenčiančius baltųjų, ir taip be pabaigos.

Remdamiesi P. Ricouero aprašyta pasaulio blogio mitų tipologija[38], A. Škėmos apmąstymuose apie pirminį blogį galime atpažinti trijų mitų plotmių persiklojimą. Tragiškojo mito, kildinančio blogį iš paties dievo, pėdsakas „Izaoke“ nėra ryškus; jį pastebime ironiškoje biblinio Abraomo sampratoje ir likiminio pasmerktumo koncepcijoje.

Sielos tremties mito reliktai pasireiškia pagrindinio veikėjo ir jo mylimosios pasimatymo epizode, kai Gluosnis, svaigdamas nuo alkoholio, išgyvena grynosios dvasios potyrį: „[…] buvau lengvas kaip lengviausioji ameba, kaip ką tik užgimęs angelas, dar nematęs sumauto ašarų pakalnės vaizdo“… (p. 478).

---

[37] J. A. Greimas, op. cit., p. 376.

[38] Žr. A. Sverdiolas, Paulio Ricouero užuolankos, P. Ricouer, op. cit., p. xxxi–xxxiii.

Personažas ilgisi tobulos meilės, kuri būtų įmanoma tik dieviškoje būtyje, o fizinį vyro ir moters susijungimą suvokia vos ne kaip dvasinio prado išdavystę – „gryno dostojevskiško aukso“ sielą įkalinusio kūno pergalę.

Nuopolio iš pradinės žmogaus nekaltybės mito ženklai pastebimi Gluosnio prisiminimuose apie gyvenimą Lietuvoje, kurį jis lygina su šventumui artima būsena, negrįžtamai prarasta ir dabarties perspektyvoje interpretuojama ironiškai: „[…] buvau garbiniuotais plaukais ir dailus kaip šventas Kazimieras.

Dabar esu plikas, išsivertusiu riebiu pilvu su nepadoriai nuoga bamba, ir niekas nevadina manęs „tėtki“, ir aš nežinau, į ką panašus šventas Kazimieras. Galbūt į homoseksuališką angelą, anot 30-ųjų metų generacijos poeto, o gal į mano dukterį“ (p. 454).

Gluosnio „užrašuose“ ryškėja stipriai pažeisto vyriško identiteto požymiai: nuolatinės ašaros ir mamos šaukimasis atitinka negatyvaus moteriškumo stereotipą arba kelia asociacijas su lytiškai nepradėjusiu bręsti vaiku. Būti tradiciniu stipriu vyru Gluosnis nepajėgia ir nenori, nes vyriškumas jo sąmonėje neišvengiamai siejamas su žudymu ir karu. Modernaus meno muziejuje Gluosnis grasina nusipjausiąs genitalijas kaip auką etruskų dievo statulai, ir tokį jo ekscentrišką elgesį lemia Izaoko prisiminimas. Atsisakyti genitalijų šiuo atveju reiškia norą išsilaisvinti iš gimtosios nuodėmės ir grįžti į pirmapradį tyrumą; kaltė ir vyriškumas įveikiami finalinėje scenoje, kai Gluosnis sako Izaokui žodžius iš „Giesmių giesmės“ susitapatindamas su mylimosios vaidmeniu.

„Homoseksuališko angelo“ figūra, pasiskolinta iš A. Mackaus „Hermetiškosios dainos“[39], „įsikūnija“ paskutinėje apysakos scenoje, kur homoseksualizmą reikėtų suprasti simboliškai – tai iliuzinė kūno ir dvasios konflikto įveika, meilės sau atkūrimas, proveržis į utopinę, belytę angelišką būseną.

Pabaigoje besibučiuojantys Gluosnis ir Izaokas kartoja „Giesmių giesmės“ žodžius „Tavo lūpos kaip medus“ tvirtindami, kad taip bus iki mirties ir numirus. Medaus saldumas – kontrastiška nuroda į *Įvado* sceną, kurioje Gluosnis, kalbėdamas apie susitikimą pragare, pajunta kartumo skonį.

Ironiškoje A. Škėmos interpretacijoje pragaras gali būti įveikiamas nebent beprotybės rojaus būsenos, išlaisvinus grynąją dvasią, kuriai priešpriešinama kūniška realybė, dalijanti žmones į savus ir svetimus, baltus ir juodus, lietuvius ir žydus, vyrus ir moteris.

Apysaka pradedama epigrafu – enciklopedijos citata, aiškinančia Izaoko vardo reikšmę: hebr. „besijuokiantis“. Bibilinis pasakojimas perinterpretuojamas pagal absurdo žmogaus pasaulėjautą (ne savo valia tampame džiaugsmo šaltiniu ar išbandymo, bausmės įrankiu), žmogaus egzistencijos iracionalumas suvokiamas kaip juoda Dievo komedija.

Daugiau nei prieš keturiasdešimt metų sukurta A. Škėmos apysaka buvo ryškus ženklas, rodantis svarbius lietuviško sąmoningumo pokyčius atsikratant mitologizuoto istorijos vertinimo, patogios dviejų genocijų teorijos bei kolektyvinės atsakomybės indulgencijų.

---

[39] Algimantas Mockus, *Ir mirtis nebus nugalėta*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 105.

Filosofinis kaltės klausimo kėlimas ir bandymas prasiskverbti į nusikaltimo „transcendentinę liekaną“ bei ieškoti pirminio blogio priežasčių leidžia laikyti A. Škėmos „Izaoką“ vienu sudėtingiausių lietuvių literatūroje žmogaus lemties tyrinėjimų, kuriam savo užmoju lig šiol mažai kas gali prilygti. Šiuo požiūriu A. Škėmai artimas Ričardas Gavelis, kurio romanuose apmąstomas pavidalus nuolat keičiantis metafizinis blogis ir įvairiais pjūviais preparuojama serganti žmogaus dvasia.

L. Mockūnas, pripažindamas A. Škėmos apysakos pasaulėjautą esant pavojingai arti nihilizmo, kartu išsako ir netikėtą tezę: „„Izaokas“ yra viena komiškiausių knygų lietuvių literatūroje“[40]. Su tokiu požiūriu, žinoma, galima diskutuoti, bet neįmanoma nesutikti su L. Mockūno nuomonę argumentuojančia Hegelio mintimi, kad per paniekos kupiną juoką dvasia įgyja šiek tiek laisvės[41].

A. Škėmos „Izaokas“ žymi lietuvių literatūros išsilaisvinimo iš kaltės komplekso pradžią, kai bene pirmą kartą buvo apnuoginta skaudžiausia istorinės savimonės žaizda ir pamėginta ją išgydyti egzistencinės ironijos terapija, kurios idėją A. Škėma greičiausiai perėmė iš Alberto Camus absurdo filosofijos, teigiančios, kad „nėra tokios lemties, kurios nebūtų galima įveikti panieka“[42].

Gauta 2003 07 05

Loreta Mačianskaitė

THE TRANSCENDENTAL TRACES IN ANTANAS ŠKĖMA'S NOVELLA "ISAAC"

S u m m a r y

The paper is based on the novella "Isaac" (1960–1961) by Antanas Škėma, the Lithuanian writer in exile.The novella is of special importance. It not only portrays the fact of Lithuanians being involved in the killing of Jews, but also shows the further existence of a murderer, which turns into hell. The protagonist Andrius Gluosnis slashes a Jew, Isaac, with a little shovel at the beginning of the war in the "Lietūkis" garage in Kaunas. The protagonist is stimulated not by ideological motives but by the memories of bodily pain. In the past, Isaac had tortured his killer in an NKVD prison. In Škėma's novella revenge does not bring satisfaction but grows into the complex of an unforgivable guilt that leads the protagonist to madness and a new murder. In the character's experience of guilt the cognitive dimension is prominent: he is looking for the primal cause of evil which he finds in human body and sexuality.

The author's fundamental conception is reconstructed. It implies that the real perpetrator of crime is not a separate individual but the crowd (sender) representing the values of the society. Škėma's interpretation of history demystifies the moral system in the inter-war Lithuania and proves it to be a collection of futile signs that fail to prevent the society from falling into massive psychosis and following primitive impulses.

The novella remains important not only because of its artistic quality, the topicality of its theme, but first of all because of an ambitious attempt to penetrate the transcendental remain of crime and history.

[40] L. Mockūnas, ibid., p. 98.
[41] Ibid.
[42] A. Camus, *Rinktiniai esė*, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 231.